

УДК 80/81
ББК 81.2

**ВИЖАГИҲОИ КОРБУРДИ
БАЪЗЕ АЗ ҲИССАЧАҲО ДАР
ОСОРИ АДАБИЁТИ ФОРСИИ
ТОЧИКИИ САДАҲОИ X – XIII**

*Қўрғонов Зоҳид Деҳқонович, н.и. филол.,
досенти кафедраи забони тоҷикии
МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров»
(Тоҷикистон, Хучанд)*

**ОСОБЕННОСТИ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЧАСТИЦ
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ X-XIII веков**

*Кургонов Зоҳид Деҳқонович,
к.филол. н., доцент кафедры таджикского
языка ГОУ «ХГУ имени акад. Б.Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)*

**PECULIARITIES OF USE OF
PARTICLES IN THE WORKS OF
PERSIAN-TAJIK LITERATURE
REFERRING TO THE PERIOD
OF THE X-TH – THE XIII-TH
CENTURIES**

*Kurgonov Zohid Dehqonovich, candidate of philo-
logical sciences, Associate Professor of the depart-
ment of the Tajik language under SEI “KhSU named
after acad. B.Gafurov” (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: Suhanvar1983@mail.ru*

Калидвожаҳо: унсурҳои ёвари сервазифа, ҳиссаҷаҳо, ҳиссаҷаҳои таъкидӣ – қувватдиҳанда, ҳиссаҷаҳои маҳдудӣ, пешояндҳои аслии сода, пешояндҳои аслии таркибии номии гайриизофӣ, пайвандакҳо, пайвандакҳои пайвасткунанда, тобишҳои маъноӣ

Мақолаи ҳозир, махсусан, ба таҳқиқи вижагиҳои унсурҳои ёвари сервазифаи осори садаҳои X – XIII ва, хусусан, тарзи корбурди ҳиссаҷаҳо дар забони осори ниёгон пайванд гирифтааст. Соҳибмақола бо таъя ба мавод аз осори намояндагони аҳли адаби асрҳои мазкур ва ҳамчунин маъназҳои ҷуғрофиву таърихии садаҳои X-XIII таъкид мекунад, ки бархе аз усулҳои корбурди ҳиссаҷаҳо ва тобишҳои маъноии унсурҳои ёвари сервазифа дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ маҳфуз монда бошанд ҳам, дар мавридҳои алоҳида бо нишонаҳои ҷудоғона дар нутқи хаттии имрӯза аз истифода бозмондаанд. Бархе аз маъноҳои грамматикӣ ҳиссаҷаҳои таъкидӣ – қувватдиҳанда, ҳиссаҷаҳои маҳдудӣ ва ҳиссаҷаҳои инкорӣ дар заминаи осори мансуру манзум бо таъя ба маводи фактологӣ мутааддид ба доираи таҳлили тадқиқ кашида шуда, тафовут ва умумияти онҳо муайян карда шудааст. Ба вазифаи яқдигар истифода шудани ҳиссаҷаҳои номустақили нутқ, ба хусус ҳиссаҷаҳо яке аз ҳодисаҳои маъмули даврони асримиёнагӣ маҳсуб меёбад. Исбот шудааст, ки баъзе аз ҳиссаҷаҳо дар осори ин давр ба вазифаи пайвандакҳои пайвасткунанда, пешояндҳои аслии таркибии номии гайриизофӣ ва г. истифода гардидаанд. Аз таҳлили масъалаи мазкур муаллиф ба бардоште мерасад, ки то ҳол ба маънои истисно (ба вазифаи пешоянди «ба ҷуз») ва пайвандак омадани бархе аз ҳиссаҷаҳо (ҳиссаҷаи «магар») дар сарчашмаҳои илмӣ забониносии тоҷик қайд нашудаанд.

Ключевые слова: многофункциональные вспомогательные элементы, частицы, усиленно-побудительные частицы, ограничительные частицы, исконно-простые предлоги, исконно именно-составные безизафетные предлоги, союзы, соединительные союзы, смысловые оттенки

Анализируются особенности использования многофункциональных вспомогательных элементов, в частности принципы использования частиц в языке персидско-таджикского письменного наследия X-XIII вв. На основе анализа фактологического материала из литературного наследия, а также из географических и исторических источников указанных столетий доказывается, что некоторые принципы использования частиц и смысловых оттенков многофункциональных вспомогательных элементов сохранились в современном таджикском литературном языке. В ходе анализа грамматического смысла усилительно-побудительных, ограничительных и отрицательных частиц на основе богатого иллюстративного материала определены их отличия и общность. Приобретение дополнительных функций, то есть выполнение вспомогательными частями речи функций друг друга, особенно частицами, считается обычным явлением в литературе средних веков. Доказывается, что в произведениях исследуемого периода некоторые частицы выполняют функцию соединительных союзов, исконных именно-составных безафетных предлогов и т.д. Делается вывод, что до сегодняшнего дня в научных языковедческих трудах не зафиксировано случаев использования частиц (частица «магар») в значении исключения (вместо частицы «ба чуз») и союза.

Key-words: polyfunctional auxiliary elements, particles, intensified-incentive particles, limitative particles, primordially simple prepositions, primordially nominal-compound izafetless prepositions, conjunctions, connective conjunctions, shades of meaning

The author analyzes a usage of polyfunctional auxiliary elements, in particular, principles of using particles, in the language of the Tajik-Persian legacy referring to the period of the X-th – XIII-th centuries. Designing on the premise of the factological material from literary legacy, attracting geographic and historic origins related to the centuries in question the author proves that certain principles of using particles and shades of meaning of polyfunctional auxiliary elements have preserved in Modern Tajik literary language. In the course of the analysis of grammatical sense of intensified-incentive, limitative and negative particles the author determines their distinctions and affinities on the basis of rich illustrative material. Acquisition of additional functions, i.e. execution of mutual functions by auxiliary parts of speech is considered as a common phenomenon in the literature of Middle Ages. It is proved that in the works of the period explored some particle execute the function of connective conjunctions, primordially nominal-compound izafetless prepositions and etc. The conclusion is made that up to the present day the cases of usage of particles (particle “magar”) in the meaning of exclusion (instead of particle “ба чуз”) and conjunction haven’t been registered in scientific linguistic works.

Таҳқиқи ҳиссаҷаҳо дар асоси маводи алоҳидаи осори манзуму мансури забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз ҷониби забоншиносон то андозае сураат гирифтааст. Масалан, пажӯҳишҳо дар заминаи осори маводи «Марги судхӯр» ва «Одина» - и устод Айнӣ, романи «Палатаи кунҷакӣ» - и Ф.Муҳаммадиев, ки аз ҷониби забоншиносон Н. Маъсумӣ (7), Х. Ҳусейнов (20) ва профессор Т.Шокиров (22) ба анҷом расидаанд, даъвои ин андеша шуда метавонад. Аммо, то он ҷое, ки медонем, ба чуз рисолаи илмии забоншинос А. Халилов «Ҳиссаҷаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ» (14) то ҳол ягон сарчашмаи марҷаӣ вобаста ба ҳиссаҷаҳо рӯи қор наомадааст. Бинобар ин, дар ин навишта ҳангоми дастабандӣ ва назарияпардозии ҳиссаҷаҳо бевосита ба ҳамин сарчашмаи ручӯӣ қарда шуд. Ҳамчунин бояд гуфт, ки омӯзиши бевоситаи ҳиссаҷаҳо дар заминаи осори садаҳои X-XIII то ҳол ба таври густарда ва

муфассал мушоҳида намешавад, аз ин рӯ мавриди тадқиқ қарор додани он аз манфиат ҳолӣ нест. Муайян ва дақиқ кардани динамикаи таҳаввул ва ташаккули ҳиссачаҳо аз даврони мазкур то имрӯз, бешубҳа, дар ошқор кардани инкишофи манзараи таркиби луғавии забон нақши муҳим мебозад.

Чунонки гуфта омад, таҳаввули маъноии унсурҳои ёвар дар забони тоҷикӣ ҳамгун нест. Масалан, дар забони адабии ҳозира ҳиссачаи таъкидии «ҳатто» хеле серистифода ва серистеъмол аст. Аммо, баръакси ин, маводи гирдоварда собит месозад, ки корбурди ҳиссачаи мазкур дар осори садаҳои X-XIII маҳдуд мебошад: Ва ин зикр ин ҷойгоҳ намоз ҳамеҳаҳад. **Ҳатто** «таворат би-л-ҳиҷоби», яъне ғобати-ш-шамсу, то офтоб фуру шуд (11, с.614). Дар далели мазкур ҳиссачаи «ҳатто» дар баробари таъкид, инчунин барои ифодаи таассуроти иловагӣ низ омадааст.

Яке аз ҳиссачаҳои таъкидӣ – қувватдихандае, ки нисбат ба ҳиссачаҳои дигари ҳамин гурӯҳ дар ин давр серистеъмол буд, ҳиссачаи «ҳам» мебошад. Он барои ифодаи ин маъноӣ грамматикӣ мазкур ҳам дар осори мансур ва ҳам манзум серистифода аст: ...то бӯйҳо бишнавад ва **ҳам** чуфт офарид. Ва дандонро биёфарид, то бад-он таомҳо бихояд ва он **ҳам** чуфт офарид. Ва шикамро биёфарид, то таомҳо дар он кунанд ва он **ҳам** чуфт офарид бо пушт якҷо. Ва дасташро биёфарид, то бад-он амалҳо кунанд ва он **ҳам** чуфт офарид. Ва пояшро биёфарид, то бад-он биёяд ва биравад ва **ҳам** чуфт офарид. Ва авратҳош биёфарид, то бад-он бавлу ғоят кунанд ва он **ҳам** чуфт офарид (11, с.7-8); Ва дигар рӯде **ҳам** аз эдар биравад ва бар миёни ҳадди амали Ботлиқ ва амали Буқаллор бигзарад ва он гаҳ... (19, с.33); Маҷҳи амире, ки маҷҳ 3-ӯст ҷаҳонро, /Зинат **ҳам** 3-ӯву фарру нузҳату сомон (10, с.147); Шудам пир бад - ин сону ту **ҳам** худ на ҷавонӣ, /Маро сина пуранҷуху ту чун ҷафтакамонӣ (10, с.321)!; Ту **ҳам** номдорӣ, зи туронсипоҳ /Ҷаро омадастӣ бад-ин размгоҳ? (13, ҷ.4, с.28); Ҷар киро он ҳукм бар сар омадӣ, /Бар сари фарзанд **ҳам** теғе задӣ (9, с.114); Ҷаҳон бар аблаке тавсан савор аст, /Лағад хӯрдан аз ӯ **ҳам** дар шумор аст (16, с.122).

Аз мисолҳои оварда маълум мегардад, ки ин ҳиссача бештар барои паси ҳам воқеъ шудани ҳолу амал ва дар қору ҳоле ҳамроҳӣ, шарикӣ доштани касро далолат мекунад. Муоинаи маводи фактологӣ дар ихтиёрбуда, ин нуктаро мусаллам месозад, ки ҳарчанд ҳиссачаи «ҳам» пас аз калимаву таркиб ё ибораҳо ояд ҳам, аммо алоқамандии ин унсур бо воқидҳои мазкур хеле равшан эҳсос мегардад.

Забоншинос Ф.Ҷалолова ҳангоми баррасии истилоҳоти марбут ба ҳиссача аз ҷониби Ромпурӣ, таъкид мекунад, ки «ӯ (Ромпурӣ – Қ.З.) зери истилоҳи **қоф** калимаи «ки» - ро дар назар дорад, ки аз рӯи вазифа бо ҳиссачаи ҳозираи **ҳам** мувофиқат мекунад» (21, с.58).

Аз баъзе намунаҳои ҷамъкардаи мо маълум мешавад, ки ба ҷои ҳиссачаи таъкидии «низ» ҳиссачаи «ҳам» - ро гузорем ҳам, маъноӣ меҳварии матн тағйир намеёбад, зеро дар ин маврид ин ду ҳиссачаи таъкидӣ барои маъноӣ грамматикӣ ҳамгун омадаанд: Миркӣ дехест ва андар вай халлуҳиёнанд ва бозаргонон **низ** уфтанд он ҷо (19, с.49); Ва ҳар чизе, ки аз ноҳияти Халлуҳ афтад ва аз ноҳияти Хирҳиз афтад, аз **Чигил низ** хезад... (19, с.50); Дар қафи ӯ хору соя-ш **низ** нест, /Лекатон аз хирс ин тамйиз нест (9, с.65); Чунки он халлоқ шуқру ҳамдҷуст, /Одамиро маҷҳҷӯй **низ** хӯст (9, с.372).

Айни ҳамин равандро метавон дар муносибати муродифии ҳиссачаи «хоҳ» бо ҳиссачаи «ҳам» низ мушоҳида кард: Зи тӯфони ту хоҳам кард парҳез, /Бар ин дар **хоҳ** биншин, **хоҳ** барҳез (Дар ин дар биншинам ҳам, барҳезам ҳам, аз тӯфони ту парҳез

хоҳам кард. 3, с.229). Ман ҳамаефтам ба рав, дар ҳар даме, /**Хоҳ** дар хушкиву **хоҳ** андар намӣ (9, с.260).

Як вижагии корбурди ҳиссаҷаҳои таъкидӣ дар осори давраи омӯзиши мо он аст, ки ҳиссаҷаи «низ» ба шакли «**на** (як ҷузъи пайвандаки пайвастанандаи ҷудоии на ... на мебошад!) **низ**» дар наср нисбат ба назм зиёдтар истифода шудааст. Масалан, дар «Шоҳнома» - и Фирдавсӣ танҳо ба як байт дучор омадем, ки ин қолаб истифода шудааст: На шаб хоб карду на рӯз орамид, /На май хӯрду **на низ** ромиш гузид (13, ҷ.1, с.295).

Ҳамчунин бояд гуфт, ки дар оғози ташаккули давраи нави забони тоҷикӣ ин қолаб дар назм истифода шуда, минбаъд доираи маҳдудро касб кард. Дар осори ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ се маротиба истифода шуда, дар осори устод Рӯдакӣ ягон маротиба ба назар нарасид: На ман расули гунаҳкораму **на низ** шафеъ, /На мар маро ба чунин ҷой ҷои гуфтор аст (2, с.128); Инак, раҳӣ ба мижгон роҳи ту пок руфта, /Наздики ту на моя, **на низ** ҳеч суфта (2, с.83).

Мутаассифона, байти мазкур дар ин сарчашма такрор омада, ба қалами Ҷуллоби Бухорой мансуб буданаш ишора шудааст (2, с.88).

Аз рӯи ҳисоби мо, қолаби мазкур дар китоби «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» ҳашт маротиба, дар китоби «Тазкират – ул – авлиё» ду маротиба ва дар «Сафарнома» - и Носири Хусрав як маротиба ба назар расид: Ва чун ин оят биёмад, он ғаҳ на пайғомбар ва **на низ** ҳеч (ҳатто се ҳиссаҷа истифода шудааст – Қ.З.) мусалмон духтарон ба кофирон надоданд ва на духтарони кофирон ба занӣ карданд (11, с.747); ... ки дида ҷӣ дид ва **на низ** дида забонро донанд, то рози худ бигӯяд, то ҳар ҷӣ нисбат ба ту дорад, дар шавоҳиди улухият маҳв шавад ва ҳадиси маҳв ва фақр мегӯянд, инат зулме азим (1, с.558-559); ... ва **на низ** аз кас шунидам, ки гуфт: «Чунон ҷои дигар дидаам» (16, с.15).

Забоншинос Н.Маъсумӣ ҳангоми мавриди таҳлил қарор додани ҳиссаҷаи «боз» дар осори устод Айнӣ таъкид мекунад, ки «Ин калима (ҳиссаҷаи «боз» - Қ.З.) ба маънои такрор дар забони адабӣ ва гуфтугӯӣ баробар умумиистеъмоли мебошад, аммо ба маънои замон (давомият) асосан дар забони зинда характернок буда, тадричан ба нормаи адабӣ даромадааст. Ба ин маънӣ кор фармуда шудани «боз» дар забони адабии ибтидоӣ асри ХХ ниҳоят кам аст» (7, с.293). Баръакси гуфтаҳои Н.Маъсумӣ мисолҳо нишон медиҳанд, ки ҳанӯз ин ҳиссаҷа барои ифодаи замон дар осори классикони мо ба назар мерасад: Ва ибтидои ҳоли ӯ он буд, ки аз кӯдакӣ **боз**, дардзада буд ва талабгор; ва боадаб ва фаросат ва фикрат буд; ва тезфаҳме аҷиб буд (1, с.319).

Аз далелҳои дар дастбуда маълум мешавад, ки ҳиссаҷаи «боз» дар давраи мавриди омӯзиши мо бештар барои ифодаи такрори амал омадааст: Ман мӯйи ҳешро на аз он мекунам сиёҳ, / То **боз** навҷавон шаваму нав кунам гуноҳ (10, с.161); Зиндагонӣ чи кӯтаҳу чи дароз, /На ба охир бимурд бояд **боз**?! (10, с.120); Аз Хуталон омазия, /Ба рӯ табоҳ омазия. Овор **боз** омазия, /Бедил фароз омазия (2, с.15); Пас, Иброҳимро **боз** даст оварданд ва пеши малик бурданд ва Сораро **боз** вай супурд ва бисёре лутф кард ва дилхушӣ дод ва ҳадяҳо бисёр бар эшон арза. Ва ҳеч напазируфтанд ва қабул накарданд (11, с.201); ... бар қутби ҷануб бигзарад ва бар ноҳияти мағриб бигзарад, то **боз** машриқ расад. ... то ба мағриб расад ва ҳамчунин ҳамеравад, то **боз** ба машриқ расад (19, с.10).

Аз рӯи ҳисоби мо, дар китоби «Худуд – ул – олам» ин ҳиссаҷа ҳашт маротиба истифода шуда, барои баёни мафҳумҳои гуногуни грамматикӣ омадааст.

Оид ба вижагиҳои забони осори аҳди Сомониён пажӯҳишҳои мутааддид сурат гирифтааст, аммо, мутаассифона, ба вазифаи якдигар истифода шудани аносирӣ ёвари сервазифа аз назари муҳаққикон дур мондааст. Аз ин рӯ, омӯхтани чунин

вижагии забони осори ин давр ба ошкор сохтани манзараи грамматикӣ эҷоди суҳанварони аҳди сомони кӯмак хоҳад расонд.

Аз ин рӯ, таҳқиқи тобишҳои маъноии ҳиссачаи саволии «магар» дар як рисолаи маҷхулмуаллифи даврони Сомониён – «Худуд – ул – олам мина – л – Машриқ ила – л – Мағриб» аз манфиат холи нест. Хушбахтона, нусхаи комили ин асари ҷуғрофӣ аз ҷониби профессор А. Ҳасанзода омода карда шуд, ки то ҳол дар Тоҷикистон бо чунин шакл нашр нашуда буд (19).

Бояд гуфт, ки оид ба вижагиҳои лексикӣ ин рисолаи ҷуғрофӣ аз ҷониби забоншинос А.Ҳасанзода тадқиқоти ҷашмрасе анҷом пазируфтааст, ки ишораҳои муаллиф дар мақолоти алоҳида мундариҷанд (15; 17; 18). Муҳаққиқи мазкур хангоми таҳияи матни комили «Худуд – ул – олам» дар муқаддимаи он аз хусуси забони сода ва қобили мулоҳиза доштани ин рисолаи ҷуғрофӣ таъкид варзида, чунин гуфтааст: «Асари мавриди таҳлил бо забони содаву равони порсии дарӣ иншо гардида, вежагиҳои муайяни луғавӣ ва сарфию нахвири дорост. Ин аст, ки он кайҳо инҷониб таваҷҷӯҳи муҳаққиқони хоричиву ватанӣ, мисли Ж.Лазар, В.Ф. Минорский, Муҳаммадтақӣ Баҳор, Парвиз Нотили Хонларӣ, Сируси Шамисо, Муҳаммад Ҳусайни Ямин, М.Н.Қосимова, М.Шакурӣ, С.Ҳалимов, А.Ҳасанов ва дигаронро ба худ ҷалб кардааст. Ҳам дар хорича, ҳам Тоҷикистон роҷеъ ба хусусиятҳои забони ин асар рисолаҳои номзадӣ докторӣ дифоъ шудаанд, ки дар онҳо иртиботи забони асари мазкур бо ғӯишҳои ҳозираи тоҷикӣ, корбурди истилоҳоти ҳайвоншиносӣ гиёҳшиносӣ, номҳои ҷуғрофӣ он, вежагиҳои грамматикӣ ва дахҳо масоили дигар баррасӣ гардидаанд» (19, с.7).

Ҳамин тариқ, чунонки гуфта омад, омӯзиши ҳиссаҳои номустақили нутқ, маъноҳо ва ба вазифаи ҳамдигарашон истифода шудани онҳо дар рисолаи мавриди таҳлил то ҳол баррасӣ нашудааст.

Дар «Луғатнома» - и доктор Алиакбари Деҳхудо хангоми забти маъноии ҳиссачаи «магар» нӯҳ маъноии он нишон дода шудааст: 1. Ба вазифаи пешояндҳои аслии таркибии номии ғайриизофии «ба ҷуз; ғайр аз»; 2. Ба вазифаи калимаҳои модалӣ «шояд; бояд; бошад» ва пайвандаки «балки»; 3. Ба вазифаи пайвандаки пайваस्तкунандаи ҷудоии «ё»; 4. Ба вазифаи ҳиссачаи саволии «оё»; 5. Ба вазифаи ҳиссачаи «ҳамоно»; 6. Ба вазифаи ҳиссачаи «гӯё»; 7. Ба вазифаи «қазоро; аз қазо; иттифоқан» 8. Ба вазифаи ҳиссачаҳои маҳдудии «танҳо; фақат»; 9. Ба вазифаи калимаи модалӣ «шояд» (5, ҷ.45, с.1015 - 1019).

Дар «Грамматика...» ҳиссачаи «магар» - ро ба ҳайси ҳиссачаҳои саволии пешмавқеъ дохил карда, хусусияти китобӣ доштани чунин навъи ҳиссачаҳоро таъкид кардаанд (4, с.330 - 331).

Забоншинос Н.Маъсумӣ хангоми таҳлили вижагиҳои морфологӣ «Марги судхӯр» - и устод Айнӣ бар он назар аст, ки «Ҷои он (ҳиссачаи оё – Қ.З.) ва ҷои ҳиссачаи мӣ – ро аксар саволи интонатсионӣ ва ҳиссачаи «магар» ишғол мекунад ва ҳамеша бо тобиши махсуси эмотсионалӣ меояд» (7, с.290).

Муҳаққиқ А. Халилов дар тадқиқоте, ки оид ба ҳиссачаҳо анҷом додааст, хангоми шарҳу тафсири ҳиссачаи «магар» чунин андеша рондааст: «Ҳиссачаи «магар» ба ду маъно – ифодаи таҳмин, саволи шубҳаомез ва дар ҷумлаҳои инкорӣ, дар инкори мазмуни ҷумла истеъмом мешавад» (14, с.68).

Аз таҳлили забоншиносони мазбур бармеояд, ки онҳо бештар ҷанбаи саволи доштани ҳиссачаи мавриди таҳлилро таъкид карда, тобишҳои дигари онро, ки дар «Худуд – ул – олам» мо мушоҳида кардем, сарфи назар кардаанд. Аз рӯи ҳисоби омории мо, ин ҳиссача дар рисолаи мавриди назар 25 маротиба истифода шудааст, ки

дар аксари маврид он ба вазифаи пешоянди аслии таркибии «ба чуз» омадааст: Ва аз $\bar{u}$ ҳеч чиз нахезад, **магар** моҳӣ (19, с.19); Ва андар $\bar{u}$ ҳеч чонвар нест аз шӯрии обаш, **магар** кирм (19, с.20); Ва андар ноҳияти Кирмон ҳеч рӯди бузург нест ва на дарё, **магар** дарёи Аъзам (19, с.42); Ва ободонии он чо ҳама андар биёбонҳо ниҳодааст, **магар** андаке, ки андар кӯхе аст. Ва ҳамчун андар ноҳияти шимол аз ободонии чаҳон, ки андар чаҳоряки шимол аст, аз ҳадди Чинистон то ба худуди Хазарон, бештар ҳама биёбон аст. Ва чои туркон бештар ҳама андар биёбонҳо ниҳодааст, **магар** андаке, ки андар кӯххост (19, с.51); Ва андар вай меваҳои бисёр аст, **магар** ангур (19, с.65); Ва андар ҳама Ҳиндустон зино мубоҳ аст, **магар** андар Қамор, ки ҳаром доранд. Ва силати мулуки Қамор дандони пил аст ва уди қаморӣ...Ва гӯянд, ки мар ўро сесад ҳазор марди лашкар аст. Ва ба ҳеч чой аз Ҳиндустон уди тар нест, **магар** подшойии Қомарун ва подшойии Даҳам (19, с.57).

Дар «Луғатнома» - и Деххудо низ ба ҳамин маъно омадани ҳиссаҷаи «магар» ишора шуда, барои тасдиқи андеша аз «Худуд – ул - олам» шоҳид оварда шудааст: Ҳар ғарибе, ки ба шаҳри эшон андар шавад ва ба мазгити эшон намоз кунанд, ҳар рӯзе се бор таом баранд ўро ва навоҳти бисёр кунанд, **магар** ки муҳолифате кунанд ба мазҳаб бо эшон (Худуд – ул – олам); Кишту барз нест, **магар** андак (Худуд – ул – олам) (5, қ.45, с.1015).

Тааммул ба қорбурди ҳиссаҷаи «магар» дар ин рисолаи ҷуғрофӣ ба он оварда мерасонад, ки муаллифи номаълуми ин асар танҳо бо ҳамин вазифаи ҳиссаҷа маҳдуд нашуда, инчунин ба вазифаи пайвандак низ истифода кардааст: Ва андар шаҳрҳои Африқия ва Танча ва то ба ноҳияти Сӯс-ал-аксо ҳеч рӯде нест азим, **магар** **чунон-к** хӯдрро ва кишту барзро ба қор шавад (19, с.47); Ва андар ин ҳама чаҳон ҳеч рӯд нест бузург, ки андар $\bar{u}$ кишти тавонад рафта, **магар** **ин-к** мо ёд кардем (19, с.48); Ва онро «Булӯриншоҳ» хонанд. Ва андар ин ноҳият намак набвад, **магар** **ин-к** аз Кашмир оранд (19, с.95); Ва қори кишту барз ҳама занонашон кунанд ва мардонашон(ро) ҳеч қор нест, магар ки ҳарб (19, с.113); Ва бештар андар биёбонанд, **магар** **он-к** андар шаҳрҳои ин ноҳиятанд (19, с.123); Ва расми эшон чунон аст, ки ҳар ғарибе, ки ба шаҳри эшон андар шавад ва ба мазгити эшон намоз кунанд, ҳар рӯзе се бор таом баранд ўро ва навоҳти бисёр кунанд, **магар** **ки** муҳолифате кунанд ба мазҳаб бо эшон (19, с.125).

Ба назари мо дар асрҳои баъдӣ доираи маъно ва вазифаи ҳиссаҷаи «магар» афзуда, маъноҳои иловагиро ба худ гирифтааст. Зеро, бино ба ақидаи муҳаққиқи эронӣ Фардинпур Неъматуллоҳ, ҳиссаҷаи «магар» дар ашъори Ҳофиз тобишҳои зиёди маъноӣ дошта, «барои баёни истисно, барои истидрок, баъзе хоҳо қайди пурсиш... аст» (12, с.69) мегӯяд. Муаллифи мақола 12 маъноӣ ҳиссаҷаи «магар» - ро дар ашъори Ҳофиз пайдо карда, ҳамаи онҳоро аз дидгоҳи маъно ва вазифа тасниф кардааст (12). Ҳамчунин ба вазифаи пайвандакҳои «ба умеди он ки», «магар он ки» омадани ин ҳиссаҷа дар ашъори Ҳофиз таъкид шудааст (12, с.70).

Ниҳоят, таҳқиқи тобишҳои маъноӣ грамматикӣ ҳиссаҷаҳо дар осори садаҳои X – XIII барои ошкор сохтани ташаккули маъноӣ бархе аз ҳиссаҷаҳо муҳим мебошад. Бояд гуфт, ки то ҳол ба маъноӣ истисно (ба вазифаи пешоянди «ба чуз») ва пайвандак омадани ҳиссаҷаи «магар» дар сарчашмаҳои илмӣ забоншиносии тоҷик қайд нашудааст. Ҳол он ки, чунонки дар боло мушоҳида кардем, дар сарчашмаҳои асри маънаӣ ин ҳиссаҷа соҳиби маъно ва вазифаҳои зиёди грамматикӣ буда, имрӯз вусъати истифодаи он бо тобишҳои зиёди маъноӣ, мутаассифона, маҳдуд шудааст.

Пайнавишт:

1. *Аттор Фаридаддун. Тазкират – ул – авлиё. Таҳия танзим ва баргардони матн М. Оқилова. – Хучанд, 2009. – 600 с.*

2. Ашъори ҷамасрони Рӯдакӣ. Таҳияи матн ва луғоту тавзеҳот аз Худой Шарифов ва Абдушукур Абдусатторов. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
3. Ганҷавӣ Н. Куллиёт (Хусраву Ширин). – Душанбе: Адиб, 2012. – 353 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ.1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
5. Деҳхудо А. Луғатнома. Ҷилдҳои 1 – 50. – Теҳрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Теҳрон, 1328.
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 1. – Душанбе: Маориф, 1982. – 462 с.
7. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 2011. – 385 с.
8. Муин М. Фарҳанги форсӣ. Ҷ.1. – Теҳрон: Чопхонаи сипеҳр, 1371. – 1472 с.
9. Румӣ Ҷ. Маснавиш маънавий. Таҳия танзим ва баргардони матн Баҳриддин Ализода. – Теҳрон: Нашри замон, 2001. – 728 с.
10. Рӯдакӣ А. Ашъор. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алиш Мухаммади Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.
11. Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» (дар як китоб ва ҳафт муҷаллад). Таҳия, тавзеҳот ва таълиқоти Н.Ю. Салимов, Н.Ш. Зоҳидов, Н.И. Ғиёсов, А.А. Ҳасанов, А. Самеев. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 822 с.
12. Фардинтур Н. «Магар» дар газалиёти Ҳофиз//Кайҳони фарҳангӣ. – Теҳрон, 1382. - №202.- С.68 – 70.
13. Фирдавсӣ А. Шоҳнома (Ахтарони адаб). Ҷилдҳои 1 – 10. – Душанбе: Адиб, 2007 – 2010.
14. Халилов А. Ҳиссачаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1977. – 118 с.
15. Ҳасанов А. Лексические особенности «Худуду-л-олам»: автореф. дисс... канд. филол. наук. – Душанбе, 1986. - 22 с.
16. Хусрав Н. Сафарнома. Тасҳеҳи М.Ғанӣ. – Берлин, 1341.
17. Ҳасанов А. Баъзе хусусиятҳои синонимҳои феълии «Худуду-л-олам» // Армуғон. - Душанбе, 1989. -С. 34-40.
18. Ҳасанов А. Калимаҳои ҳиндӣ дар «Худуду-л-олам»// Раҳоварди қалам. - Хучанд, 1993. -С. 115-124.
19. Ҳудуд – ул – олам мина – л – Машиқ ила – л – Мағриб. Таҳиякунандаи матн ва муаллифи пешгуфтор А.Ҳасанов. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 588 с.
20. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина» - и устод Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 256 с.
21. Ҷалолова Ф. Афкори забониносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2012. – 162 с.
22. Шокиров Т. Адиб, забон ва услуб. – Душанбе: Адиб, 2001. – 175 с.

Reference Literature:

1. Attor Faridaddun. Tazkirat-ul-avliyo. Transposition and preparation by M. Okilova. – Khujand, 2009. – 600 pp.
2. The Legacy of Rudaki's Contemporaries. Preparation of the text, glossary commentaries by Khudoy Sharifov and Abdushukur Abdusattorov. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2007. – 480 pp.
3. Ganjavi N. Compositions by Khusrav Shirin. – Dushanbe, Man-of-Letters, 2012. – 353 pp.
4. The Grammar of Modern Tajik Literary Language. Part 1. – Dushanbe: Knowledge, 1985. – 356 pp.
5. Dehhudo A. Dictionary. VV. 1-50. – Tehran: Tehran University Publishing- House. 1328 hijra

6. *Modern Tajik Literary Language. Part 1.* – Dushanbe: Enlightenment, 1982. – 462 pp.
7. *Masumi N. Essays on the Evolution of Modern Tajik Literary Language.* – Dushanbe, 2011. – 385 pp.
8. *Muni M. Persian Dictionary. V.1.* – Tehran: Firmaments, 1371 hijra. – 1472 pp.
9. *Rumi Dj. Masnavii Manavi. Transposition and Preparation of the text by Bahiddin Alizoda.* – Tehran: Time, 2001 – 728 pp.
10. *Rudaki A. Poems. Preparation of the text, preface, glossary and commentaries by Rasul Khodizoda and Ali Mukhammad Khurosoni.* Dushanbe: Man-of-Letters, 2007. – 416 pp.
11. *Translation of “Tabari’s Commentaries” (in seven volumes). Preparation, commentaries and appendices by N. Yu. Salimov, N. Sh. Zokhidov, N. I. Ghiyosov, A. A. Hasanov, A. Sameyev.* – Dushanbe: Bukhara, 2014. – 822 pp
12. *Fardinpur N. The Word “magar” in Hafiz’s Gazels // The Universe of Culture.* – Tehran, 1382 hijra., N202. – pp. 68-70
13. *Firdawsi A. Shokhnoma (Stars of Literature). VV. 1-10.* – Dushanbe: Man-of-Letters, 2007-2010
14. *Khalilova A. Particles in Modern Tajik Literary Language.* -Dushanbe: Knowledge, 1977. – 118 pp.
15. *Hasanov A. Lexical Specificities of “Hududu-l-olam”. Synopsis of candidate dissertation in philology // Dushanbe. 1986.* – 22 pp.
16. *Husrav H. Travel Notes. Preparation by M. Gani.* – Berlin, 1341 hijra
17. *Hasanov A. Some Peculiarities of verbal Synonyms in “Hududy-l-olam” // Donation.* – Dushanbe, 1989. – pp. 34-40.
18. *Hasanov A. Indian Words in “Hududu-l-olam”. Collection “Donated Pen”.* – Khujand, 1993. – pp. 115-124.
19. *Hudud-l-olam mina-l-Mashrak-l-Magrib. Text preparation and preface by A. Hasanov.* – Dushanbe: Bukhara, 2014. – 588 pp.
20. *Khuseynov Kh. Language and Style of “Odina” by Aini-master.* – Dushanbe: Cognition, 1973. – 256 pp.
21. *Djalolova F. Linguistic Views of Rompuri in “Ghiyos-ul-lugat”.* – Khujand: Light of Enlightenment, 2012 – 162 pp.
22. *Shokirov T. Literature, Language and Style.* – Dushanbe: Man-of-Letters, 2001. – 175 pp.